

חננתו למאה פרי: "חננתו למאה פרי": מן הפיוט הקדום אל התלמוד הבבלי / From Early Piyyut to the Babylonian Talmud

Author(s): דב ספטימוס and Bernard Septimus

Source: *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, אדר התשס"ט, Vol. נא&rm;, No. ב/א&rm; (אדר התשס"ט), pp. 79-95

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24327782>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

“חננתו למאה פְּרִי”: מן הפיוט הקדום אל התלמוד הבבלי

לפני כשבעים שנה, כשהתגלו פיוטי ינאי, פרסם הר"ש ליברמן מאמר חשוב על זיקתם לספרות חז"ל. ליברמן הראה שינוי השתמש ישירות בספרות התנאים, ואילו לספרות הבת־תנאית מצא אצלו רק מקבילות.¹ ואם ביניי הדברים אמורים, קל וחומר בקודמיו. ברצוני להראות כאן שבמקרה אחד זרמה השפעה דווקא בכיוון ההפוך: נוסחה מן הפיוט הקדום מצאה את דרכה אל התלמוד – לא תלמודה של ארץ ישראל, מולדת הפיוט, אלא תלמודה של בבל.² קטע מפורסם בבבלי סנהדרין פט ע"ב משלים את "הרקע החסר" לסיפור העקדה:

"ויהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם" (בראשית כב, א). אחר מאי? אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרה: אחר דבריו שלשטן. דכתיב "ויגדל הילד ויגמל ויעש אברהם משתה גדול" (שם כא, ח). אמר שטן לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו שלעולם! זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן, ומכל סעודה שעשה לא היה לו להקריב לפניך תר אחד או גזול אחד? אמר לו:

* נהניתי בהכנת המאמר מעצת שולמית אליצור, משה בראשר, יוסף יהלום וראובן שטיינר; ואתי תלין משוגתי.

1. ש' ליברמן, "חזונות ינאי", מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 123–152. וזה לשונו: "מרוכות הן הסטיות של אגדת ר' ינאי ממדרשים שלנו. ומכל פיוטיו אנו רואים שהוא שאב בשפע ממקורות שאינם ידועים לנו, ואין הוכחות שר' ינאי שאב מן הירושלמי והמדרשים כשהם ספרים ערוכים וסדורים" (שם, עמ' 145). ליברמן הוסיף: "על סמך ניתוח המקורות הרמזים בפיוטי ר' ינאי אפשר להקדים את זמנו [...] עד סוף המאה הרביעית" (שם). היום מאחרים את זמנו, מטעמים אחרים, לתחילת המאה השישית. ראה פליישר, פיוט, עמ' 373. אבל דברי ליברמן על יחס ינאי לספרות חז"ל בעינים עומדים. דרך אחרת נקט צ"מ רבינוביץ בהקדמה למהדורתו (ינאי, א, עמ' 56–58) ובספרו הלכה ואגדה בפיוטי ינאי: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב תשכ"ה.

2. עד עתה הוכחה השפעת הפיוט רק על מדרשים מאוחרים. ראה ש' אליצור, "מפיוט למדרש", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 383–397; ע' פליישר, "מבטלי" עשרת הדברות – בפיוט, במדרש ובתרגום, תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 61–92; ע' הכהן, "לכירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים" אספרה אל חוק' ראמל ורבך, נטועים ז (תש"ס), עמ' 45–74.

לשונונו עא (תשס"ט), עמ' 79–95

כלום עשה סעודה זו אלא בשביל בנו, אם אני אומר לו זבח את בנך לפני הוא זוכה. אמר לו: אמור לו.³ מיד והאלהים נסה את אברהם.⁴

נמקד את דיוננו במשפט קצר שבדברי השטן: "חננתו למאה שנה פרי בטן". בהקשרו הנוכחי כולל משפט זה לא פחות משלוש חריגות לשוניות: השימוש בפועל חנן ובביטוי השמני פרי בטן, השייכים לאוצר המילים המקראי ואינם משמשים בלשון חכמים; ומיקום תואר הזמן למאה שנה, החריג מבחינה תחבירית, כיוון שהוא חוצץ בין הפועל למושא.

לכן מעניין למצוא נוסחה דומה מאוד בפיוט קדום. הפיוט "איתן לימד דעת" הוא אנונימי ובלתי מחורז, ושייך אפוא לתקופה הקדם-קלאסית.⁵ הוא מזכיר לפני הקב"ה את זכות העקדה. אקרוסטיכון אלפביתי מחלקו לטורים של שלוש שלוש תיבות, הקובעים קצב מהיר ופועם.⁶ הטורים הם לרוב מצומדים, והצמדים מזדווגים גם הם ליצור בתים בעלי ארבעה טורים.⁷ לשון הפיוט בהירה, חסכונית ורבת עצמה.⁸ בטור השמיני נאמר על אברהם: "חננתו למאה פרי". פירוש: הענקת לו ולד בהיותו בן מאה. הלשון, בהקשרה, היא תקנית וטבעית: בלשון הפיוט רגיל השימוש באוצר מילים מקראי ובתחביר יצירתי.⁹ הפועל חנן קשור במקרא להענקת ולד: "הילדים אשר חנן אלהים את עבדך" (בר' לג, ה). פרי הוא קיצור של "פרי בטן" המקראי,¹⁰ וגם הקיצור נמצא במקרא.¹¹ למאה (עם התחילית למ"ד) מתמצת את

3. למשפט נועז זה, החסר בדפוס וברוב כתבי היד, יש מקבילה במדרש הגדול, בראשית, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' שמו: "אמר לפניו: רבנו שלעולם, נסהו".
4. על פי כ"י יד הרב הרצוג 1. על מעלותיו של כתב יד זה ראה סבתו, סנהדרין.
5. כן לפי החלוקה לתקופות שקבע פליישר (שירת הקודש, עמ' 11, 81–82). מינוח זה מתאים יפה להתפתחות ההיסטורית של הפיוט, אולם מבחינה סגנונית, הפיוט הקדם-קלאסי נשמע קלאסי, ואילו הפיוט הקלאסי נשמע כברוק; וראה שם, עמ' 97.
6. על האקרוסטיכון כמחלק פיוט בלתי מחורז לטורים, ראה שם, עמ' 85–88. על הדפוס המקצבי של שלוש תיבות לטור ראה שם, עמ' 84. פליישר סובר שדפוס זה שימש בעיקר בסוגות פיוט שוליות. אך ראה להלן על התפקיד הליטורגי של פיוטנו.
7. מבנה דומה מאוד יש לפיוט "אנשי אמנה אבדו". ראה מירסקי, הפיוט, עמ' 109–110.
8. לנוסחו המלא ראה להלן.
9. פליישר, שירת הקודש, עמ' 98–101.
10. למשל בר' ל, ב; דב' ז, יג; יש' יג, תה' קלב, יא. וראה מ"ו, ז בהקשר להקרבת ולד; והשווה דברי הקב"ה לאברהם בספר קדמוניות המקרא לב, ב: "הרוג את פרי בטנך למעני". על קטע זה ראה קיסטר, הערות, עמ' 10.
11. הו' ט, טז; תה' כא, יא; איכה ב, כ. ושמא מרמו פרי גם לשכר, ראה תה' נח, יב ("אך פרי לצדיק"). והשווה את האמור בתהלים קכו, ג ("הנה נחלת ה' בנים, שכר פרי הבטן") לבראשית טו, א ("שכרך הרבה מאד") בקשר להבטחת בן.

המסופר על לידת יצחק לאברהם "לזקניו" (בר' כא, פסוקים ב, ז), דהיינו "בן מאת שנה" (שם, ה).¹²

לשון השטן בתלמוד, "חננתו למאה שנה פרי בטן", זהה לזו של הפיוט עם מילוי החסר: "למאה שנה" במקום "למאה", ו"פרי בטן" במקום "פרי".¹³ בנוסח ר' חננאל נשמר גם ההשגה: "זקן זה חננת למאה פרי",¹⁴ אלא שנשמטה גם סיומת הכינוי מחננתו. מסתבר שלשון השטן נשאלה מן הפיוט: במקורה הייתה "חננתו למאה פרי" בדיוק כלשון הפיוט! בעל האגדה ציפה שהשומעים יכירו את ההקשר, וייהנו. בשלב מסוים מילאו מוסרים (שאולי לא הכירו) את ה"חסר",¹⁵ והתאימו את המשפט לשפת הנרטיב,¹⁶ אבל שמרו על סיומת הכינוי של חננתו. ואילו בנוסח ר' חננאל

12. הערת פרופ' ראובן שטיינר (בשיחה פרטית). והשווה מדרש שמואל, מהדורת ש' בוכר, ורשה תרל"ד, פרשה ד, עמ' 9: "יש תפלה שהיא נענית למאה שנה מאברהם: 'אברהם בן מאת שנה' (בראשית כ"א, ה). הביטוי 'למאה (שנה)' רווח בנוגע ללידת יצחק, ואולי יונק ישירות מן המקרא, כשאנו מלווה בשורש חנ"ן או פרי. ראה, למשל, אז באין כל, עמ' 119: "רב מנוסה אב בבן נולד למאה"; ושם, עמ' 179: "נבחר עלי זבח גזוע למאה"; וכן ביני, ב, עמ' 77 שורה 42; בראשית רבה נג, ט (עמ' 563); שם נו, ד (עמ' 599); איכה רבה, פתיחתא כד, מהדורת וילנא, דף ז, ע"א; פסיקתא דרב כהנא, ב (עמ' 389). בתנחומא, כי תשא ה ("ואתיהיב לה למאה שנין בר יחידאי") גם המיקום חריג, אולי בהשפעת הבבלי. בפסיקתא דרב כהנא, א (עמ' 22) התחביר רגיל ("חד בר יחיד איתיהיב ליה למאה שנין").

13. בנוסחאות אחרות תוקן גם התחביר. בילקוט שמעוני, מהדורת א' הימן, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 433: "חננתו פרי בטן למאה שנה" (על פי כ"י אוקספורד 2637 של הילקוט). הילקוט שמעוני שומר לפעמים על נוסחאות שלא נשמרו בכתבי היד. ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 13. והשווה גם מדרש אגדה, מהדורת ש' בוכר, וינה תרנ"ד, עמ' 50: "חננתו בן לבן מאה שנה". התחביר החריג הפריע אפילו למעתיקי הפיוט: במחזור גירנבורג (ירושלים, כ"י שוקן, 24100, 298) כתוב: "חננתו פרי למאה!"

14. כ"י רומי, אנגליקה Or 83, עמ' 111. וראוי לצטט בהקשר זה את דברי א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 10: "ר"ח נותן לנו בפירושי הרבה מאוד נוסח מדויק (!) וכלל וכלל אינו פרפרסט!". בפירוש ר' חננאל הנדפס כתוב "חננתו", כנראה בהשפעת נוסח הבבלי שלפנינו, ונוספה המילה "בטן" בסוגריים מרובעים.

15. כל כתבי היד משלימים את "למאה" לביטוי "למאה שנה". לגבי "פרי" יש אייציבוט מסוימת: רובם משלימים ל"פרי בטן" (כ"י יד הרב הרצוג 1; כ"י מינכן 95; דפוס סונצינו); כתב יד אחד (כ"י פירנצה II-I-9) משלים ל"מפרי בטן". אולם בכ"י קרלסרוה, רויכלין 2, כתוב רק "זקן זה חננתו למאה שנה", אולי עקב ניסיון לתקן את הלשון דרך השמטת פרי – השמטה המתקנת גם את התחביר.

16. בפתחה הפרוואית למחצה לסדר העבודה, "שבעת ימים" (צ' מלאכי, בנועם שיח: פרקים מתולדות ספרותנו, לוד תשמ"ג, עמ' 99): "חיבתך הודעת לכל באי חלד, ולמאה שנה נתתה לו פרי בטן". מסתבר כי המחבר הושפע מפיוטנו, השלים את ההשגה, תיקן את התחביר, והחליף את חנן המקראי בנתן. אולם אין לשלול את האפשרות שכיוון ההשפעה היה הפוך, ו"חננתו

(לפחות בכתב היד היחיד הידוע לנו) נשמטה הסיומת¹⁷ ונשמר ההשגה, "למאה פרי".

*

קטרוג השטן נמסר בבבלי בעברית, בשם חכמים נקובים מארץ ישראל,¹⁸ בסגנון קולע ומלוטש. וכפי שעוד נראה, הוא שומר על מוטיב ארץ-ישראלי קדום. יש אפוא לשייכו לאגדה הקלאסית ולא לרבדיו המאוחרים של הבבלי. סביר להניח כי בעל האגדה שרמו לפיוט חשבו מוכר לקהל יעדו. פייטנים קדומים, המרמזים ללשונו, מלמדים אף הם על מעמדו הקלאסי.¹⁹ ואמנם צמצומו המופלג ולשונו הפשוטה מתאימים לתארוך קדום.

מסקנה זו מאשרת את דברי הגאונים ר' שרירא ור' האי, המוסרים ש"איתן לימד דעת" היה ידוע בבבל "מיומא דרבנן דהוראה",²⁰ היינו תקופת האמוראים.²¹ ברור שכוונתם היא לפיוטנו: הם מצטטים כמה טורים, לרבות "חננתו למאה פרי"! היום

למאה פרי" הוא ניסוח שירי של לשון הפתיחה. על חנן = 'נתן' ראה גם בפשיטתא לבראשית לג, ה ("אשר חנן אלהים את עבדך"): "דיהב אלהא לעבדך". הר"ח העליר (פשיטא: הוא התרגום הסורי לתנ"ך, ברלין תרפ"ז, עמ' מא-מב הערה 2) העיר שכן הבינוהו גם ר' יונה אבן ג'נאח ור' יוסף קמחי. ראה אבן ג'נאח, רקמה, א, עמ' 72; ספר השרשים, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 161-162; ר' יוסף קמחי, ספר הגלוי, מהדורת ה' מאתיאוס, ברלין תרמ"ז, עמ' 41.

17. לא נודעה כעת כתבי יד אחרים לקטע זה לפי הרשימה שמסר לי בטובו ד"ר אפרים הלבי.
18. "רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרה". האחרון היה בן דור המעבר שבין תקופת התנאים לתקופת האמוראים; ראה עליו ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 161.
19. ראה למשל ינאי, ב, עמ' 211: "תמוך מידורות עשרה, שדי, ניסיתה עשרה. רך אשר למאה חננתו, קח נא, בו בחנתו". על פיוט זה ראה דברי העורך, שם, עמ' 207-209. לדעת פרופ' יוסף יהלום (בשיחה פרטית) קטע זה של הפיוט נתחבר קודם ליניי (וראה יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 73). אצל הקליר, קדושתא ליום כיפור, "אורחי זרוע חשף": "פרי למאה חננתו, עש לשמונה מילתו" (מצוטט על פי אתר מאגרים <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>); ובהושענא "למען תמים": "למען רך ונחנן למאה, צועק, איה השה לעולה, בשרוהו עבדיו, מצאנו מים". ובפיוט רבי פינחס הכהן (מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 318): "וך הוחנן למאה, לעידון תשעים ולהדרת מאה, מצא שערם מאה". וראה גם לעיל הערה 16.
20. מקבילות לטורים אחרים, המשקפות אולי מסורת משותפת ולא דווקא השפעה ישירה, צוינו בהערות לפיוט. הפיוט, כגורלן של מרגליות קדומות אחרות, "זכה" לעיבוד מחורז, "איתן לימד דעת, טרם לכל מודעת" (ראה מחזור לימים הנוראים, ב [יום כפור], מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 659-661). על התופעה ראה מירסקי, הפיוט, עמ' 102-122.
21. אוצר הגאונים, תענית, חלק התשובות, עמ' 25 (ציטוט ודיון להלן).
22. ראה למשל אגרת ר' שרירא גאון, מהדורת ב"מ לין, ירושלים תשל"ב, עמ' 69; אוצר הגאונים, בכמות, חלק התשובות, עמ' 71; שם, כתובות, חלק התשובות, עמ' 190.

אפנתי הוא לפקפק במהימנות מסורות הגאונים על תקופת התלמוד. והנה בנידון דידן נמצאו דבריהם מכוונים,²² לפחות לגבי קדמות הפיוט. על היותו בשימוש בבבל, אין ראיה חותכת. הפיוט נתחבר מן הסתם בארץ ישראל,²³ מקור האגדה על קטרוג השטן. לכן ייתכן שהאגדה הגיעה לבבל טבועה כבר בניסוחה הפיוטי. ניסוח זה אמנם חסר במקבילה הארץ-ישראלית,²⁴ אולם אין בכך הוכחה ל"בבליותו". יסוד ארץ-ישראלי אחר נשמר רק בגרסה הבבלי של האגדה: במקבילה הארץ-ישראלית המקטרגים הם המלאכים,²⁵ ואילו בבבלי המקטרג הוא השטן – מוטיב ארץ-ישראלי קדום המתועד בספר היובלים.²⁶ מכל מקום, מסתבר שהפיוט היה ידוע בבבל, כדברי הגאונים. קשה לתאר משפט זר כל כך להקשרו הסגנוני כ"חננתו למאה פרי" שורד את תהליכי המסירה (שבעל פה) לבבל, ובבבל – לולי הוכר שם. ואם אכן הוכר בבבל, ייתכן גם שהאגדה נוסחה שם מחדש, ושם קיבלה את הרמזו הפיוטי החסר במקבילה הארץ-ישראלית. ככגון דא קשה להכריע. מה שאכן בטוח הוא שפיוטנו היה ידוע בתקופת התלמוד.

22. על הבעיה הכללית ראה דיונו הנכון של י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 239–265.
23. ז' יעבץ ("הפיוטים הראשונים", ספר לדוד צבי: כולל דברי תורה ומדע לכבוד הרב הגדול מהור"ר דוד צבי האפפמאן, בעריכת מ' הילדסהיימער ואחרים, ברלין תרע"ד, עמ' 72) רצה להוכיח ממסורת הגאונים שפיוטנו נתחבר בבבל. אולם היום, מקורו הארץ-ישראלי של הפיוט הקדום הוא מן המוסכמות. ראה פליישר, פיוט, עמ' 366–367. וכפי שראינו (לעיל הערה 19) פיוטנו שימש מקור לפייטנים ארץ-ישראלים קדומים.
24. בראשית רבה נה, ד (עמ' 587): "מלאכי השרת אמרו, 'אברהם זה שמח ושימח את הכל ולא הפריש להקב"ה לא פר ולא איל'. אמר להם הקב"ה, 'על מנת שנאמר לו שיקריב לי את בנו ולא יעכב'". שם, כמו בבבלי, מונגדת מסורת חלופית התולה את "הדברים האלה" בוויכוח יצחק וישמעאל. הלשון "למאה שנה" אמנם מצויה באגדות ארץ-ישראליות אחרות, אבל רמזים לנוסחה המלאה, "חננתו למאה פרי", מצאתי רק בפיוטים. ראה לעיל הערות 12, 16, 19.
25. בראשית רבה (שם). בארץ ישראל קשורה העקדה לוויכוח שבין המלאכים לקב"ה על ערך האדם. ראה למשל תוספתא סוטה ו, ה (עמ' 184–185); אז באין כל, עמ' 119, 121; קיסטר, הערות, עמ' 10–14.
26. ביובלים יז, טז, מִשְׁטָמָה (המקביל לשטן) מציע את הניסיון. ראה קיסטר, הערות, עמ' 9, 26 הערה 38. וראה גם J. VanderKam and J. T. Milik (eds.), *4Q Psuedo-Jubilees* (DJD, 13), Oxford 1994, p. 145 ff. (= 4Q225). במקורות אלה אין תלונה מסוימת אלא קטרוג כללי הנובע מעוינות. אולי החלטת הבבלי לצרף לעלילה אחת את הקטרוג על אברהם ואת ניסיון השטן להניאו מן העקדה (בראשית רבה נו, ד [עמ' 598–599]) "הצילה" את תפקיד השטן בסיפור הקטרוג. מעניין שבלקח טוב (מהדורת ש' בוכר, א [חש"ד], מט ע"א) מובא הקטרוג בלשון הבבלי, אבל השטן הוחלף במלאכי השרת: "אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה, רבנו של עולם, זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן וכו'". ניסיון השטן להניא את אברהם אינו נזכר שם.

*

ההנחה הרווחת הייתה שאין זכר לתופעת הפיוט בספרות התלמודית.²⁷ והנה מתברר כי פיוטנו לא זו בלבד שהיה ידוע בתקופת התלמוד אלא אף זכה למעמד קלאסי שעשאו מקור לרמיזה ספרותית.²⁸ היום ברור כי היו בתקופת התלמוד יצירות בסגנון הפיוטי;²⁹ אלה סווגן עזרא פליישר כ"קדם-פייטניות":

כל היצירות הללו [...] אינן עדיין יצירות פייטניות במלוא מובן המילה. אין הן אלא מעין צעד אחרון בתנועתן של כמה ברכות ליטורגיות אל הסגנון הגבוה והנשגב, צעד שנועד להבליט מעמדים ליטורגיים בודדים בעלי ענין וחשיבות מיוחדים. אין כאן עדיין הזקקות, אפילו רחוקה, אל תפילות החובה, ואין צריך לומר שאין כאן בשורה או רמז לתפיסה חדשה וכוללת כלשהי במהותה של תפילת הציבור.³⁰

הייתכן שפיוטנו הוא מסוג זה? הדבר תלוי כמובן בתפקידו המקורי. בכתבי היד הוא משמש סליחה בודדת, שהיא סוגה מאוחרת.³¹ הגאונים מייחסים לו תפקיד אחר:

אבל מנהגא דילנא השתא, דתדירא בכל צרה שלא תבוא על הציבור [...] מיתאמרין קדמנא שבע ברכות כסידורא דמתניתין (תענית ב, ד) [...] ומתמר סליחותא בחנון המרבה לסלוח לפום דניחא להון. וכד מטי לברכת גואל ישראל מתחיל בברכתא אריכתא. וכמה דברי חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים מנהון פיוטי ומנהון טידי.³² אלא מיהו מימר ראשון דהוה מיומא דרבנן דהוראה הדין רישיה: איתן לימד דעת.³³

27. פליישר, פיוט, עמ' 363.

28. ההנחה שלשון הפיוט נכנסה לאגדה בשלב הארץ-ישראלי של המסירה לא תקדים בהכרח את זמנו המשוער: גם אם נכנסה בבבל יש להתחשב בזמן שחלף ממועד חיבור הפיוט עד שהגיע לבבל וקנה שם מעמד.

29. ראה שירמן, שירה ליטורגית; יהלום, שפת השיר, עמ' 31–32; פליישר, פיוט, עמ' 363–365. על ברכת המילה, "אשר קידש ידיד מבטן", הנמצאת בתוספתא, העיר מנחם קיסטר ("בשולי ספר בן-סירא", לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 126): "שאיננה אלא אחד הפיוטים הראשונים הידועים לנו, מצד המשקל ועומס הלשון הספרותית!". וראה מאמרו "נוספות למאמר 'בשולי בן-סירא'", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 37–38.

30. פליישר, שירת הקודש, עמ' 46.

31. לפי פליישר (שם, עמ' 39, 71), הסליחות מעיקרן היו קטעי הרחבה לתעניות ציבור, שמקומן בחטיבה השישית של קרובת הי"ח, המכוונת לברכת "חנון המרבה לסלוח".

32. כנראה סוגה ליטורגית, אבל מובן המילה אינו ברור. השווה הערת לויך באוצר הגאונים שם; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan 2002, p. 501b.

33. אוצר הגאונים, תענית, חלק התשובות, עמ' 24–25. יש לשים לב כי הפיוט נחשב ל"ברכתא

הגאונים מוסיפים לצטט את תשעה הטורים הראשונים של הפיוט. מסורתם מתאשרת מן הפיוט עצמו. לפי המשנה: "על [הברכה] הראשונה [שמאריך בה הש"ץ בעמידת התענית, דהיינו 'גואל ישראל'] הוא אומר מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה, ברוך אתה ה' גואל ישראל".³⁴ והנה הפיוט מזכיר את זכות העקדה ואת "עניית" האל,³⁵ ומבקש ממנו שיסתכל ב"אפרו של יצחק" ("תפן אל באפרו")³⁶, מוטיב הקשור לתענית.³⁷ סיום הפיוט מכון לסיום הברכה שבמשנה:

תען ענוי נפשינו,

תגאלינו גואל חזק.³⁸

"תען ענוי נפשינו" מרמז בלשון נופל על לשון לעינוי התענית ולנוסחת "מי שענה... הוא יענה...". "תגאלינו גואל חזק" הוא תמצית הבקשה שבברכת הגאולה. נמצאו דברי הגאונים מכוונים לנתוני הפיוט.³⁹

אריכתא" (או חלק ממנה), כלשון הברייתא (תענית טז ע"ב) "ומאריך בגאולה", ולא תוספת שהוכנסה לתוכה. וראה להלן על תפקידו הליטורגי.

34. תענית ב, ד. על תפילת התענית ראה לוי, תעניות, עמ' 82–94.

35. בחינת "טרם יקראו ואני אענה" (יש"ס, כד), שהרי אברהם לא התפלל להיוושע מן העקדה.

36. או: "תפן אל באפר". ראה בהערות לפיוט.

37. בבבלי תענית טז ע"א: "ולמה נותנין אפר בראש כל אחד ואחד? [...] כדי שיזכור לנו אפרו של יצחק". ובירושלמי תענית ב, א (סה ע"א): "רבי יודן בי רבי מנשה ורבי שמואל בר נחמן, חד אמר כדי להזכיר זכותו של אברהם[ם], וחורנה אמר כדי להזכיר זכותו של יצחק [...] רואין אפרו של יצחק כאילו צבור על גבי המזבח". כפי שהעיר א"א אורבך (חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 448 והערה 37), לשון ראייה המצויה בהזכרת העקדה (כגון "ותראה לפניך עקדה שעקר אברהם אבינו את יצחק בנו" שבזכרונות ראש השנה) מקורה בהבנת ה' יראה" (בר' כב, יד) כתביעת אברהם שה' יראה את העקדה וירחם על בניו של יצחק. מוטיב זה נמצא בפיוט הקדום. למשל: "תזכור כבישת רחמי אב המון, ותחיה יחיד כי השלים לחרב, ככ[תוב] בת[ורתך] ויהי אחר [הדברים האלה] והאלהים נסה עד בהר ייי יראה" (אליצור, תענית, עמ' 181). נראה כי לשון הירושלמי ("רואין אפרו של יצחק וכו'") ומקורות אחרים המזכירים "ראית אפרו של יצחק" (ספרא, בחוקותי ח, ז [ק"ב ע"ג]; בבלי ברכות סב ע"ב; בראשית רבה צד, ה [עמ' 1177]; ויקרא רבה לו, ה [עמ' תתמט]) יונקים מפרשנות זו. וראה גם יוסי בן יוסי, עמ' 205: "יה יראהו אפר עת תצר לנו". לזה רמז פיוטנו בקיצור מופלג, "תפן, אל, באפרו", שהרי לפעמים פירושו של פנה בלשון הפייטנים הוא 'ראה', 'הסתכל'. ראה זולאי, א"י ופיוטיה, עמ' 398, 447–449, 498, 520. בכמה מקורות קדומים משמש הביטוי "דמו של יצחק" (אורבך, שם, עמ' 446–447, והוסף קדמוניות המקרא יח, ה). ושם נולדה החלופה "אפרו של יצחק" כדי לקשור את אפר התענית לזכות העקדה. וראה בהערות לנוסח הפיוט.

38. על הנוסח המדויק ראה בהערות לפיוט.

39. לוי (תעניות, עמ' 145–166) מעיר שכמה ממאפייני התענית בארץ ישראל, ביניהם התפילה

לכן יש לדעתי להקדים את היוזקות הפיוט אל תפילות החובה לתקופת התלמוד. נראה כי פיוטנו שימש כעיקר ברכת הגאולה, בלעדיו נותר רק הסיום, "מי שענה וכו' בא"י גואל ישראל". מדובר אפוא ביצירה פייטנית במלוא מובן המילה, דהיינו, נוסח שירי של תפילת הש"ץ.⁴⁰ אכן במקרה מיוחד אנו עוסקים, וקשה לדעת עד כמה פייטו את תפילת הציבור באירועים אחרים. אך כיוון שהורעה הטענה *ex silentio*,⁴¹ סביר להניח שניצני הפיוט הקדם-קלאסי נראו בתקופת התלמוד.⁴²

המורחבת, אינם נזכרים במסורות בבליות מתקופת התלמוד, ולכן הוא מפקפק בקיומם, אף על פי שהיו נהוגים אצל הגאונים (שם, עמ' 159–163). לאור האמור כאן, מסתבר כי אכן נתקיימה התפילה המורחבת בכבל בתקופת התלמוד.

40. כהגדרתו הקדנית של פליישר: *mature poetry deliberately intended for use in public prayer* (פליישר, פיוט, עמ' 363). דוגמה יפה לנוסח מפיוט של ברכת הגאולה לתענית מסוף המאה החמישית או ראשית המאה השישית זיהתה אליצור (תענית). על התאריך ראה שם, עמ' 181.

41. טענה זו לאיחור הפיוט סמוכה על הבחנה חדה בין תקופה של שימוש בנוסחאות הקבועות לתפילת הש"ץ לבין החלפתן בנוסחאות מפויטות. התפתחות דרמטית כזאת, אם אכן התקיימה, דין הוא שיבוא זכרה בתלמוד אולם למעשה הבחנה כזאת נראית חדה מדי: הכול מודים ששלוחי ציבור נהנו מחופש מסוים בסגנון תפילתם. ראה ע' פליישר, "הראשונים כבני תרבות: לצביון עולמם הרוחני של בני ארץ-ישראל ושלוחותיה לאור אוצרות השיר של הגניזה", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 3 הערה 5, עם ציון למאמרו "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 437 ואילך. והכול מודים שהסגנון הפיוטי עמד אז לרשות בעלי כשרון שירי שבהם (ראה לעיל הערה 29). במצב זה היה צפוי שישתמשו בו לסגנון את תפילתם. סביר להניח שניסוחים אלה היו בתחילה פשוטים יחסית, והשימוש בהם היה תולדה של התפתחות טבעית והדרגתית. לפיכך לא אמרו בני התקופה "ראה זה חדש". והשווה הערת העורכים ל"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך והשלים י' היינמן בהשתתפות י' אדלר, א' נגב, י' פטוחובסקי וח' שירמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 211.

42. אפשר שכבבל ראו ב"ברכה הארוכה" של התענית מקרה חריג, ואילו בארץ ישראל כבר פייטו תפילות אחרות. אולם ההסתייגות מן הפיוט בכבל (פליישר, פיוט, עמ' 367) מתועדת רק מתקופת הגאונים, וספק אם אפשר להשליכה אחורה לתקופת התלמוד. קטעי פיוט מתקופת התלמוד נתגלו בחפירות ארכאולוגיות בסוריה ובמצרים. ראה שירמן, שירה ליטורגית. בקטע ממצרים (כנראה לשבועות) אנו קוראים, למשל, "פצ מלהב אנוכי". פירוש: "[הקב"ה] אמר מתוך האש [את הדיבר] "אנוכי". ראה C. Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985, pl. 54 (Or. 9180Ar); יהלום, שפת השיר, עמ' 31–32. פליישר סיווג שירים אלה כ"קדם-פייטניים" (שירת הקודש, עמ' 46; פיוט, עמ' 364), אף על פי שאין תפקידם ידוע – כנראה מתוך ההנחה ששירה מתקופת התלמוד היא בחזקת קדם-פייטנית. לאור האמור כאן הורעה חזקה זו.

*

אסיים בהערה קצרה על אמנות בעל האגדה – הבבלי או הארץ-ישראלי – ששם את הנוסחה "חננתו למאה פרי" בפי השטן. ידוע כי השטן של שייקספיר "יכול לצטט את המקרא לפי מגמתו".⁴³ מתוכם ומלומד ממנו הוא השטן של בעל האגדה: הוא שולט לא רק במקרא⁴⁴ אלא גם בפיוט הקדום. הרמיזה לפיוט ודאי תרמה קורטוב של הומור לקהל המקורי של האגדה.⁴⁵ הוא פעל בשני שלבים: שעשעם בתרבותו הספרותית של המקטרג המלומד והצחיקם שוב על חשבונם כשקלטו כי המקור הפיוטי שהתפאר בו המקטרג טופח על פניו ומנבא את כישלונו!

נוסח הפיוט

הואיל ונדון כאן הפיוט "איתן למד דעת" ותפקידו, ראוי להציעו בשלמותו. הטור שעמד במרכז הדיון – "חננתו למאה פרי" – נוסחו בטוח; אבל בכמה מקומות אחרים רוב כתבי היד הם משובשים.⁴⁶ נוסח טוב יחסית נמצא בגניזת פילדלפיה, אבל כתב היד לקוי ובכמה מקומות כמעט לא קריא.⁴⁷ נוסח יפה, הקרוב לו, נדפס באנתולוגיה שהוציא טוביה כרמי, אך בלי ציון המקור.⁴⁸ ביקשתיו ולא מצאתיו:

43. W. Shakespeare, *The Merchant of Venice*, Act 1, Scene 3, l. 97. למעשה, הדברים מכוונים לציטוטי שילוק: אין שם ציטוט מסוים המיוחס לשטן בכבודו ובעצמו, כמו הנוכרים בהערה הבאה.

44. ראה ציטוטי מספר איוב בהמשך הסוגיה (סנהדרין פט ע"ב), הספר שסיפק את הדגם לתפקיד השטן. ראה קיסטר, הערות, עמ' 10.

45. השווה גם את קטרוגם הפשוט של המלאכים בבראשית רבה נה, ד (עמ' 587) "ולא הפריש לקב"ה לא פר ולא איל" לאירוניה היפה של השטן: "לא היה לו להקריב לפניך תר אחד או גזול אחד?". שים לב גם לאזכור השטן ל"זקן זה" (לעומת "אברהם זה" של המלאכים), שיש בו נימה של כוז (השווה פסחים פז ע"א: "מה אעשה לזקן זה"; מכות י ע"א: "מתי ימות זקן זה"), אך סמוך גם על המקרא (בר' כא, פסוקים ב, ז: "לזקניו").

46. לרבות נוסח הגניזה, כ"י אוקספורד 2737, מס' 24. כתב היד הוא יפה וקריא, אבל נוסחו גרוע ומקלקל גם את המקצב ואת האקרוסטיכון. הנוסח היחיד שידוע לי בדפוס הוא בשפתי רננות, סליחות לפי מנהג טריפולי, ונציה 1648, דף ב ע"ב, ובנוסח כמעט זהה במהדורות אחרות, כגון ג'ריבה תש"ז, דף קי ע"ב. נוסח טוב של תשעה הטורים הראשונים נמצא באוצר הגאונים (לעיל הערה 20).

47. קטלוג הלפר, מספר 229, דף v2 בצילום המקוון ב-<http://sceti.library.upenn.edu/genizah/browse.cfm?option=search>. מצב כתב היד הידרדר, כנראה, בשנים האחרונות, והצילום שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית קריא יותר בכמה מקומות. אני אסיר תודה לד"ר שרה כהן מן המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, שעזרה לי בפענוח כתב היד במיומנות רבה.

48. כרמי, שירה עברית, עמ' 201–202, עם תרגום אנגלי. לא צוינו מקורות, כנראה משום שהספר היה מיועד לציבור רחב, דובר אנגלית.

ספק אם מקורו בשחזור יצירתי, או בטקסט שלא הצלחתי לאתר.⁴⁹ לכן אציע את נוסח כ"י פילדלפיה ונוסח כרמי לצדו, ואעיר גם על חילופים מספר מכתבי יד אחרים. בירור סופי תלוי כמובן בגילוי המקור שהשתמש בו כרמי ומידת מהימנותו – ולא עליך המלאכה לגמור וכו'.

במבט ראשון פיוטנו נראה פשוט, בלי רמיזות מלומדות. אולם הגאונים הבחינו בו, "טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי".⁵⁰ ואכן מבט שני מגלה שהפיוט רומז בעדינות לכמה דברי אגדה, מבלי לפגוע בפשטותו היסודית.⁵¹ בהערות אנסה לפרש את לשונו, לעמוד על הרמיזות למקרא ולאגדה,⁵² ולציין מקבילות בפייטנות הקדומה.

נוסח כ"י פילדלפיה	נוסח כרמי
1 איתן לימד דעת	אֵיתָן לְמַד דְּעַת
בטרם ידעך כל	בְּטָרָם יִדְעָךְ כָּל,
גילה לכל יצור	גִּלָּה לְכָל יִצּוֹר
דרך להתהלך בה	דֶּרֶךְ לְהִתְהַלֵּךְ-בָּהּ.
5 הבחן מעשרים דור	הִבְחֵן מֵעֶשְׂרִים דּוֹר

1 איתן – כינוי לאברהם. ראה ויקרא רבה ט, א (עמ' 174) והמקורות המצוינים שם. לימד דעת – על פי קה' יב, ט; והכוונה לדעת ה'. ראה בראשית רבה נט, ח (עמ' 636): "עד שלא הודעתיו לבריותיו – אלהי השמים, וכיון שהודעתיו לבריותיו – ואלהי הארץ".

2 בטרם ידעך כל – בתרגום כרמי: before You were known by the world. ואפשר גם: before anyone knew You. ראה בן-יהודה, ערך "כל", עמ' 2363.

4 דרך להתהלך בה – ראה בר' יח, יט; יז, א.

5 הבחן – התנסה. ודרשו "ה' צדיק יבחן" (תה' יא, ה) על ניסיונות אברהם (בראשית רבה לב, ג [עמ' 290]). ומובן מזה ההמשך: "ועמד בכל נסיון". תרגום כרמי, he

49. כרמי (שם, עמ' 7–8) מספר שהשתמש במקורות נדפסים, לפעמים נידחים, ורק לעתים רחוקות בכתבי יד.

50. אוצר הגאונים, תענית, עמ' 25.

51. ברייתא בתענית טז ע"א מונה בין התכונות הנדרשות משליח הציבור בתענית: "רגיל [...] לשנות במשנה בתלמוד בהלכות ובאגדות" (על פי כ"י הרב הרצוג 1). וכן בכ"י אוקספורד Opp.Add. fol. 23. בנוסח הדפוס: "ולשנות במדרש בהלכות ובאגדות". דרישה זו, החסרה ברוב כתבי היד (אולי משום שלא הובנה שייכותה), מצויה במקבילה בירושלמי תענית ב, ב (סה ע"ב–ע"ג): "רגיל בחכמה ורגיל באגדה". ייתכן שהיא משקפת ציפייה שהש"ץ ישזור לתוך ברכתיו "טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי".

52. מקורות בתר-תנאיים מצוינים בתורת מקבילות ולא מקורות, בהתאם לאמור בתחילת המאמר.

וְעַמְד בְּכָל נִסְיוֹן זֶה, נִסְיָתוֹ בְּעֶשֶׂר, חֲנֻנָּתוֹ לְמֵאָה פְּרִי.	ועמד בכל נסיון זה ניסיתו בעשר חננתו למאה פרי
טוֹב, בְּאַמְרָךְ לוֹ: "יֵלֵד לְנִיחּוּחַ חֲשֻקָתִי" –	טוב באמרך לו 10 ילד לניחוח חשקתי

was designated, אינו נראה. השווה גם יוסי בן יוסי, עמ' 143: "טורח בוחן [=ניסיון] מנסהו עמס על שכם"; שם, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד"; שם, עמ' 229: "בחנו ונס בו [=ביצחק] לשי, ולא אחרו". השורש בח"ן במובן זה נמצא כבר במגילות מדבר יהודה. ראה מ' קיסטר, "אחור וקדם: אגדות ודרכי מדרש בספרות החיצונית ובספרות חז"ל", היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט, קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקם, ירושלים תשס"ז, עמ' 253–254. מעשרים דור – אבות ה, ב: "עשרה דורות מאדם עד נח [...] עשרה דורות מנח עד אברהם".

6 ועמד בכל נסיון – אבות ה, ג: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם". וכן אצל יוסי בן יוסי, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד".

7 זה – כינוי נפוץ לאל על פי שמ' טו, ב; יש' כה, ט. נסיתו בעשר – אבות ה, ג (המצוטט למעלה, שורה 6). העקדה הנזכרת להלן היא הניסיון העשירי. לשון דומה אצל יוסי בן יוסי, עמ' 205: "וניסהו זה בעשר".

8 חננתו למאה פרי – השווה אז באין כל, עמ' 119: "והפרחתה יבש ליתן פרי מגד"; יוסי בן יוסי, עמ' 186: "שמחתו בפרי שעשועים"; שם, עמ' 229: "פרי החניט לו מפריח יבישים".

9 טוב – כינוי נפוץ לאל, אבל השימוש בו כאן מכניס נימה אירונית, שהרי דברי הטוב נראים הפכו, ומבליט את גבורת אברהם הסובל את הסתירה. באוצר הגאונים (תענית, חלק התשובות, עמ' 25) הנוסח: "טוב כנאמך לו".

10 ילד לניחוח חשקתי – הלשון מדגישה באופן גורף את האכזריות שבצו: "ילד" אמור להעיר רגשי חמלה (בר' כא, טז); "ניחוח", משמע גורם נחת רוח (ספרא, ז ע"ג); והשורש חש"ק קשור לתשוקה אירציונלית (בר' לז, ח). יצחק מתואר כילד ולא כמבוגר גם בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45) ובפסיפסים בכית אלפא וציפורי (יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 108–109). גם בעל האגדה שרמז לפיוטנו סבר כן, שהרי הסמיק את העקדה למשתה – "ביום הגמל את יצחק" (בר' כא, ח). ואולי סבר הפייטן שלמרות גילו הצעיר, יצחק נעקד מרצונו. ראה בספרא המובא להלן, לשורה 26.

כמה צוי מלך	כָּמָה צוּי מֶלֶךְ,
לא איחר דבר	לֹא אִיחָר דְּבָר!
מיהר וביקע עיצים	מִיָּהָר וּבִיקַע עֵצִים,
נשא אש ומאכלת	נָשָׂא אֵשׁ וּמֶאֱכֶלֶת,
15 שם על יחידו	שֵׁם עַל יְחִידוֹ
עצים עצי עולה	עֵצִים עֲצֵי עוֹלָה.

11 כמה צוי מלך – לפי נוסח כ"י פילדלפיה יש לקרוא כָּמָה. וכן בכ"י אוקספורד 2723, מס' 24: "כָּמָה בצוויך מלך". בשפתי רננות: "כָּמָה בצוויך אל". ואכן דרך הפייטן לפנות אל האל בגוף שני. נוסח כרמי, "כָּמָה צווי שקד", מתקשר יפה לטור הבא: "לא אחר דבר", ומכוון לבראשית כב, ג: "וישכם אברהם בבקר", שכן שק"ד בלשון חכמים קשור להשכמה. ראה למשל: "כמה אומניות שוקדות ומשכימות, ואני עומד שחרית ומוצא כל אלו לפני" (תוספתא, ברכות ו, ב [עמ' 33–34]). "אנו משכימים והם משכימים" שבבבלי ברכות כח ע"ב מקביל ל"אני שוקד והן שוקדין" שבירושלמי ברכות ד, ב (ז ע"ד). במובן קרוב, השורש שק"ד פירושו להיות ער: "לא היו ישנין כל הלילה, אלא שוקדין כנגד כהן גדול" (תוספתא, כפורים א, ט [עמ' 223]; וראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 732). הצעת הדברים אצל בן-יהודה (ערך "שָׁקַד", עמ' 7417) צריכה תיקון.

12 לא איחר דבר – השווה אז באין כל, עמ' 179: "ובאומר 'קח נא', לא איחר לעשות"; יוסי בן יוסי, עמ' 229: "בחנו ונס בו [=ביצחק] לשי ולא אחרו". על משמעות הזריזות בפיוט הקדום ראה הערת י' מופס, אישיותו של אלוהים: תיאולוגיה מקראית, אמונה אנושית ודמות האל, תרגם א' שרף, ירושלים תשס"ז, עמ' 131–134. והשווה ספר היובלים יז, יח. טורים 9–12 מהווים משפט ארוך ומורכב המאט לרגע את הקצב בתיאור הדרמטי של הצו ושל הציות.

14 נשא אש ומאכלת – על פי בר' כב, ו: "ויקח בידו את האש ואת המאכלת". על נשא במובן 'לקח' ראה בן-יהודה, ערך "נשא", עמ' 3851–3852.

15 שם – לפי האקרוסטיכון, סם, כרגיל בפיוט הקדום, כגון "סמחים בצאתם" בפיוט "אל אדון". יחידו – יצחק, על פי בר' כב, ב. וכן אצל יוסי בן יוסי, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד"; שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15 שורה 74.

16 עצים עצי עולה – בר' כב, ו: "ויקח [...] את עצי העולה וישם על יצחק בנו". לנוסח כרמי, "ערך עצי עולה", ראה בר' כב, ט: "ויבן [...] את המזבח ויערך את העצים". ואכן חכמים מדגישים את "מזבחו של יצחק [...] ומערכתו הערוכה עליו" (מכילתא, ויהי בשלח, פרשה ג [מהדורת הורוביץ–רבין, ירושלים תש"ך, עמ' 100]). אבל הניסוח "שם על יחידו, ערך עצי עולה" מפתיע קצת, שהרי העצים, כשהושמו על יצחק, לא היו ערוכים במערכה; ושמה הכוונה ש"הלבישו" עצים למערכה

פנה ובנה מזבִּיחַ	פָּנָה וּבָנָה מִזְבִּיחַ,
צג ועלה כבש	צָג וְהֶעֱלָה כֶּבֶשׂ:
קח בידו חרב	קַח בְּיָדוֹ חֶרֶב –
20 רחמיו לא נכמרו	רַחֲמָיו לֹא נִכְמְרוּ.
שדי הצריח לו	שְׂדֵי הַשְּׂמִיעַ לוֹ:
תרף ידך מהרה	"תִּרְפֶּה יָדְךָ מִהֲרָה:

כ"ערך בגדים" (שופ' יז, י). סמך לנוסח כרמי יש במקבילה בעבודה אנונימית (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45): "טעון עצי עירך, כשור אל טבח". וראה בראשית רבה נו, ג (עמ' 598); ותנחומא בוכר, וירא מו.

17 פנה – ראה (זולאי, א"י ופיוטיה, עמ' 398, 447–449, 498, 520); ומכוון לבראשית כב, ד: "וירא את המקום מרחוק"; ובבראשית רבה נו, א (עמ' 595): "מה ראה? ראה ענן קשור בהר. אמר, דומה שאותו מקום שאמר לי הקב"ה להקריב את בני שם". והשווה אז באין כל, עמ' 121 שורה 507 ובהערה; ושם, עמ' 179 שורה 261.

18 צג – עמד. ראה יהלום, שפת השיר, עמ' 87–88. ועלה כבש – כנראה כבש המזבח שבנה; וכן מבואר בכ"י אוקספורד 2737, מס' 24: "צג ועלה בכבש". וכעין זה בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45): "טס כנשר לכבש"; ובהערה שם: "היה אברהם קל כנשר לעשות רצון קונו, חש ועלה בכבש של מזבח". אולם שמא יש לקרוא שם כבש, ופירושו: מיהר כנשר הטס לחטוף כבש. בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 703, עמ' 107, הנוסח: "ועקדו ככבש". וכן באז באין כל, עמ' 179 שורה 265: "נעקד כמו כבש". נוסח כרמי, "והעלה כבש", רומא לבראשית כב, ב: "והעלהו שם לעולה", לפי הפירוש המובא בבראשית רבה נו, ח (עמ' 604), שהצו "העלהו" אכן קוים; והשווה גם אבן ג'נאח, רקמה, א, עמ' 58.

19–20 קח – יש לקרוא קח (=לָקַח), כשאר צורות העבר המקוצרות, ולא קח כבניקוד כרמי. לצורת העבר קח השווה יח' יז, ה (הערת ד"ר חיים א' כהן). קח... נכמרו – לשון חרב רגילה לגבי העקדה. ראה שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15, 45; אז באין כל, עמ' 180; יוסי בן יוסי, עמ' 143, 205; אליצור, תענית, עמ' 181; וראה גם שמות רבה לח, ד. אולם בהקשר פיוטני יש גם הנגדה מרומזת למשפט שלמה במלכים א ג, כד–כו: "ויאמר המלך קחו לי חרב [...] ותאמר האשה אשר בנה החי [...] כי נכמרו רחמיה על בנה וכו'". ואילו אברהם "קח בידו חרב – רחמיו לא נכמרו".

21–22 שדי... מהרה – שאר הפיוט פונה לאל בגוף שני, כנהוג בתפילה. וכן במחזור מנהג רומא (כ"י רומא, Biblioteca Casanatense 69, עמ' 299): "שדי הצרחת לו". נוסח כרמי, "השמיע" (=גרס שישמע) תואם את הכתוב בבראשית כב, יא: "ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים". ושם צ"ל: "השמעת". אולם השווה קדמוניות המקרא

תָּמּוּר בִּנְךָ רָצִיתִי
תָּפּוּשׁ בְּסִבְךָ בְּקֶרֶן.

תָּמּוּר בִּנְךָ רָצִיתִי
תָּפּוּר בְּסִבְךָ בְּקֶרֶן

לב, ד: "וכיון שכבר הקריב את הבן על המזבח [...] מיהר שדי [בטקסט הלטיני Fortissimus, הכי חזק], ומעליון שיגר את קולו לאמור, 'לא תהרוג את בנך'; הערת ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 70 מס' 7, עמ' 85 מס' 8; ופסיקתא דרב כהנא, כו, ג (עמ' 390): "אילולי שא' לו הקב"ה, אל תשלח ידך אל הנער כבר היה שחוט". תרף ידך מהרה – ראה בר' כב, יב; והשווה שמ' ד, כו.

23 תָּמּוּר בִּנְךָ – תָּמּוּר בִּנְךָ. ראה יהלום, שפת השיר, עמ' 32. וכן בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15): "ותתה תמורו איל כעולת כיפור". ובעבודה לשבת (שם, עמ' 6): "טנא אשכול [=יצחק] כשיי בשבתו [=עולת שבת], טהור [=הקב"ה] רצה, וחק איל תמורו". ומכוון לאמור בבראשית רבה נו, ט (עמ' 606–607): "וילך אברהם ויקח את האיל ויעלהו לעולה תחת בנו [...] אמר לפניו, רבון כל העולמים, הוי רואה דמיו שלאיל זה כאילו דמו שליצחק בני, אימוריו [...] כאילו אימוריו שליצחק בני, כהדה דתנן (תמורה ה, ה) הרי זו תחת זו, תמורת זו, חליפי זו, הרי זו תמורה". פירוש: תחת (בר' כב, יג) = תמורת. וכיוון שנחשב האיל לתמורה נשאר יצחק קרבן.

23–24 תָּמּוּר... בְּקֶרֶן – לפי הכתוב בבראשית כב, יג נקרב האיל ביזמת אברהם, לא בצו האל. ושמא יש לפרש טורים אלה לא כצו אלא כהבטחה שיקובל האיל בתורת תמורה – רציתי מלשון "ונרצה לו" (ויקרא א, ד) – שממנה משתמע שגם יצחק יקובל כקרבן. והשווה שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 6: "טנא אשכול כשיי בשבתו טהור רצה, וחק איל תמורו"; קדמוניות המקרא יח, ה: "דרשתי את בנו כעולה, והביאו [...] אבל השבתי אותו לאביו, וכיון שלא סירב, נרצה קרבנו לפני, ובגלל דמו בחרתי בהם"; ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 110 שורה 114, עמ' 124 שורות 78–79. אולם בפיוט המאוחר הקב"ה מצווה על הקרבת האיל. למשל: ר' שלמה אבן גבירול, שירי הקדש, מהדורת ד' ירדן, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 129: "דוץ ורוץ וקח איל תחת עפר" (הערת פרופ' שולמית אליצור). וכן בפסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש-שלום, תל-אביב תשכ"ג (דפוס צילום וינה תר"מ), קעא ע"ב: "אמר לו אברהם, ומה אני הולך בלא קרבן? אמר לו הקדוש ברוך הוא, שא עיניך וראה את הקרבן שאחרוך".

וראה גם ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 110 שורה 113, עמ' 124 שורה 82.
24 תָּפּוּר – נוסח כרמי: "תפוש"; וכן במחזור רומא (כ"י רומא, Biblioteca Casanatense 69, עמ' 298). אולם אפשר לקיים גם את נוסח פילדלפיה, כי השורש תפ"ר מציין כל חיבור (ולאו דווקא בחוטים). ראה מ' בראשר, "הגליונות וההגהות בכתב-יד פארמה ב של המשנה: בחינה לשונית", סגולה לאריאלה: מאסף דברי מחקר וספרות לזכרה של אריאלה דיס-גולדברג, בעריכת מ' אידל ואחרים, ירושלים

תפן אל באפרו	תפן, אל, באפר,
תזכור לנו בריחו	תזכר-לנו בריחו,
תנצר לנו עקידתו	תנצר-לנו עקדתו,
תען עוני נפשינו	תען עוני נפשו.
תגאלינו גואל חזק	תגאלנו גאול, חזק.

תש"ן, עמ' 136. בכ"י אוקספורד 2737, מס' 24: "נאחז בסבך בקרניו", נקט לשון המקרא וקלקל את האקרוסטיכון, אשר לפיו מתבקשת תיבה שתחילתה תי"ו; שכיוון שתמו אותיות האל"ף-בי"ת, חוזרים טורי תי"ו עד הסוף.

25 תפן אל באפרו – אפרו של יצחק. וכן בכל כתבי היד. אולם לפי נוסח כרמי, "תפן אל באפר", השכיל הפייטן לרמוז כאחת לאפר שבראשי המתענים (משנה תענית ב, א) ולאפרו של יצחק שהוא מזכיר!

26 תזכור לנו בריחו – ברית יצחק (וי' כו, מב) הנזכרת לפני הקב"ה תמיד, כיוון "שרואין את אפרו כאלו הוא צבור על גבי המזבח" (ספרא, בחוקותי [ק"ב ע"ג]).

29 גואל חזק – "גואל חזק" מצוי היום בכל נוסחי ברכת הגאולה (ראה יר' נ, לד), אבל רק במיעוט נוסחי הגניזה. ראה י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 93, 95. מפיוטנו נראה שהוא קדום. גם נוסח כ"י אוקספורד 2737, מס' 24, "גואל וחזק", מתועד בעמידה מן הגניזה (לוגר, שם). בכ"י מוצרי VIII.75.3 (שבו נשמר רק סוף הפיוט) כתוב "גאל", ונתלתה וי"ו למעלה בין הגימ"ל לאל"ף. תיקון דומה נמצא בעמידה מן הגניזה; וגם "גאל" בלי תיקון נמצא (לוגר, שם). כתיב זה נמצא במשנה תענית ב, ד (כ"י קאופמן), ובבבלי תענית טו, ע"א; טז, ע"ב (כ"י וטיקן 487). בכ"י קאופמן מנוקד, "גָּאֵל"; אולם נוסח כרמי, "גאול", משקף כנראה קריאה בצורת פֶּעוּל. הפיסוק של כרמי, "תגאלנו גאול, חזק" (=Redeem us, Mighty One), שגוי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן ג'נאח, רקמה = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, א-ב, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד

אוצר הגאונים = אוצר הגאונים, ערוך בידי ב"מ לוין, ירושלים תשמ"ד (דפוס צילום של מהדורות קודמות, שנים שונות)

אז באין כל = אז באין כל: סדר העבודה הארץ-ישראלי ליום הכיפורים, מהדורת י' יהלום, ירושלים תשנ"ז

אליצור, תענית = ש' אליצור, "לסדר תפילת התענית של בני ארץ ישראל", תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 175–184

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים 1959

בראשית רבה = מדרש בראשית רבה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה

S. Brock, "Two Syriac Verse Homilies on the Binding of Isaac", *Le Muséon* 99 (1986), pp. 61–129 [= S. Brock, *From Ephrem to Romanos: Interactions between Syriac and Greek in Late Antiquity*, Aldershot, 1999, article VI]

ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ב
זולאי, א"י ופיוטיה = מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו
יהלום, פיוט ומציאות = י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל-אביב תש"ס

יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה

יוסי בן יוסי = פיוטי יוסי בן יוסי², מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשנ"א
יניי = מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינוביץ, א-ב, ירושלים תשמ"ה-תשמ"ז

T. Carmi, *The Penguin Book of Hebrew Verse*, New York 1981 = שירה עברית

לוין, תעניות = ד' לוין, תעניות הציבור ודרשות החכמים: הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, תל-אביב תשס"א

מירסקי, הפיוט = א' מירסקי, הפיוט: התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן

סבתו, סנהדרין = מ' סבתו, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח

ספרא = ספרא דבי רב, מהדורת א"ה ווייס, ניו-יורק תש"ז (דפוס צילום וינה תרכ"ב)

E. Fleischer, "Piyyut", *The Literature of the Sages*, ed. S. Safrai et al., II, Assen 2006, pp. 363–374 = פיוט

פליישר, שירת הקודש = ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים² (מהדורה מצולמת עם נספחים), ירושלים תשס"ח

פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו-יורק תשכ"ב
קדמוניות המקרא = (= *Liber Antiquitatum Biblicarum*), *The Old Testament Pseudepigrapha*, trans. D. J. Harrington, ed. J. H. Charlesworth, II, New York 1985, pp. 291–377

M. Kister, "Observations on Aspects of Exegesis, = קיסטר, הערות
Tradition and Theology in Midrash, Pseudepigrapha, and Other
Jewish Writings", *Tracing the Threads: Studies in the Vitality of Jewish
Pseudepigrapha*, ed. J. C. Reeves, Atlanta 1994, pp. 1–34

J. Schirmann, "Hebrew Liturgical Poetry and = שירמן, שירה ליטורגית
Christian Hymnology", *Jewish Quarterly Review* 44 (1953–1954), pp.
123–161

שפיגל, אבות הפיוט = ש' שפיגל, אבות הפיוט, ניו-יורק–ירושלים תשנ"ז
תוספתא = תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשט"ו–תשמ"ח